
УДК 81'42

Галина Сюта

м. Київ

ЛІНГВОКОГНІТИВНІ МЕХАНІЗМИ ЦИТАЦІЇ В СУЧАСНОМУ ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ

---

*Визначено статус **цитати** як ключового поняття сучасної інтерпретативної стилістики тексту та когнітивної універсалії, одиниці мовомислення суб'єкта, який пізнає, освоює світ і відтворює отримані знання, спираючись на попередній культурний досвід. Наголошено, що інтеграція у текст цитати, так само, як і її сприйняття, відбувається у певних когнітивних умовах, передусім — за умови співвідносності індивідуальних когнітивних систем автора і читача.*

Ключові слова: *поетичний текст, інтертекстуальність, діалогічність, цитата, лінгвокогнітивний механізм цитації, комунікативна ситуація.*

Наша мова — система цитат

(Х.Л. Борхес, «Утопія втомленої людини»)

..всі слова уже були чиймись

(Л. Костенко, «Страшні слова, коли вони мовчать...»).

Поетична мова ХХ ст. розвивається в напрямку ускладнення тексту, механізмів його творення як образно-естетичної, а з плином часу — і щораз більш інтелектуалізованої системи. Із цією тенденцією скоординоване оновлення наукових методик та інструментарію для аналізу явищ художнього стилю, який з-поміж усіх функціональних різновидів сучасної української літературної мови найтісніше пов'язаний з її історією, із пізнанням її природи і в діахронії, і в синхронії.

Актуальна для останньої третини ХХ ст. переорієнтація на з'ясування внутрішніх законів побудови й функціонування тексту як вербалізованої форми естетичної реальності зумовили зміщення наукових інтересів у площину вивчення багатовимірних і здебільшого нелінійних

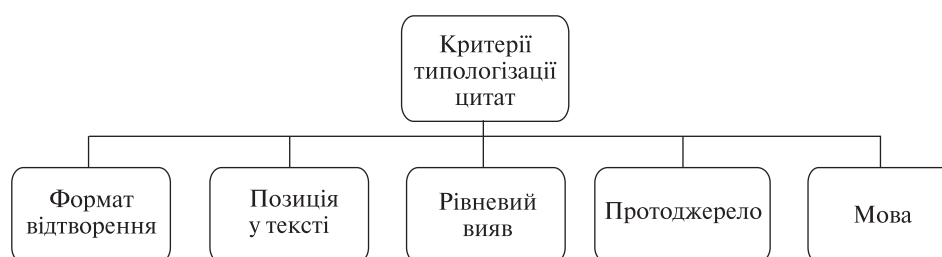
© Г. М. СЮТА, 2014

відносин між текстами як феноменами культури. На основі теорії діалогічності М.М. Бахтіна були виформувані новітні інтерпретативні парадигми, методики аналізу, зорієнтовані на вивчення тексту і його компонентів як одиниць культурного діалогу. Визначальною стала теорія інтертекстуальності, що дала змогу «по-новому висвітлити поняття поетичної традиції і феномен видатних творів, до яких звертаються автори залежно від часу, ідеологічних та естетичних смаків, літературних шкіл, до яких вони належать» [9: 78].

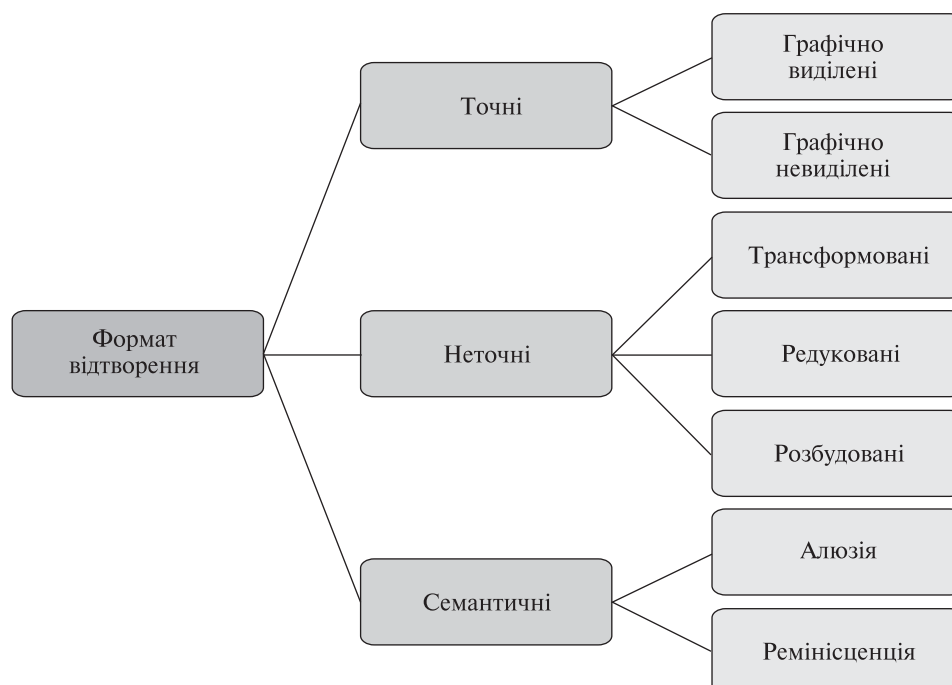
Розвиток теорії інтертекстуальності зумовив активізацію інтересу до феномену *цитати* як способу актуалізації попередніх знань, механізму «просування тексту в часі», діалогування авторського тексту з універсумом вербальної і невербальної культури, як маркера звернення до традиції та збереження її тяглості на всіх етапах становлення й розвитку національної поетичної мови у її часопросторових і жанрових різновидах: «інтертекстуальність стара як світ, а світ — суцільний текст, в якому, куди не ступни — скрізь цитата, скрізь «чуже», вже відоме або пригадане» [17].

Зі зміною лінгвістичного погляду на цитату, лінгвокогнітивну та мовно-естетичну сутність механізмів цитування логічно пов'язане оновлення змісту самого терміна. Розширюючи традиційне тлумачення цитати («дослівно наведений у мовленні уривок якогось тексту чи точно відтворений вислів якоїсь особи» [1: 816]), дослідники щораз послідовніше наголошують на її здатності зумовлювати «рекурсивні відношення діалогічності тексту із семіотичним універсумом культури» [16: 784]. У такій інтерпретації — як компонент глобальної інтертекстуальної стратегії — цитатою є не так запозичення безпосередньо текстового фрагмента, як актуалізація (опертя на нього чи відштовхування від нього) функціонально-стилістичного коду, що репрезентує певний спосіб мовомислення або стилістичну, мовно-естетичну традицію (М.О. Можейко, А. Шнітке, Н.А. Кузьміна, К.А. Козицька, Н.В. Семенова, О.О. Селіванова): «звичне, всім зрозуміле слово цитата [...] тепер застосовується для номінації *будь-якого перегуку, що пов'язує пам'ятки культури* [виділено нами — Г. С.], не тільки літературні. [...] Цитатою є будь-яка форма текстового (мовного) перегуку (потокі кодів, жанрові зв'язки, парафрази, асоціативні відсилання, ледь вловні алюзії)» [17].

Описова формула «будь-яка форма текстового (мовного) перегуку» відкриває принципово нові аспекти вивчення цитати і потребує конкретизації для створення методологічно обґрунтованої науково-дослідницької парадигми й вироблення практичних методик аналізу цитат. Адже у мові української поезії ХХ ст. вони «різноманітні і за способом та ступенем актуалізації, і за функціонально-текстотвірним навантаженням. Не однакові вони й із погляду збереження / трансформованості в метатексті первинної лексико-семантичної структури. Отже, різною може бути і їх класифікація — залежно від того, який із згаданих критеріїв покладено в основу систематизації» [18: 83]. Пор.:

Для висвітлення лінгвокогнітивних механізмів цитації важливо акцентувати на різновидах цитат, які визначаємо з урахуванням формату їх відтворення, реактуалізації у метатексті.

Власне, наведена схема унаочнює розширення терміна *цитата* і частково — його кореляцію з іншими термінами, які в сукупності формують «парадигму діалогічного буття тексту» (С.Б. Кураш) і щодо яких *цитата* виступає як родова кваліфікація різних виявів інтертекстуальності.

Розширена інтерпретація цитати пов'язана не тільки з розвитком теоретичної думки, а й із еволюцією самої поетичної мови та свідомості автора й читача, з ускладненням національної та індивідуальних мовних картин світу, з урізноманітненням способів їх вербалізації. Отже, у сучасному трактуванні *цитата* — це лінгвокогнітивна, текстотвірна універсалія поетичної мови як естетизованої форми узагальнення певного життєвого досвіду (колективного або індивідуально-авторського).

Вживання цитати завжди мотивоване конкретною прагматичною метою: укласти *власне* судження у максимально виразну, експресивно сприйнятну й енергетично резонансну форму «чужого» слова, яке уже закріплене традицією мовно-поетичного вжитку і має культурну пам'ять.

Загалом, як стверджує Н. А. Кузьміна, з *когнітивного* погляду цитатія — це «креативна аналітико-синтетична діяльність суб'єкта з опрацювання текстової інформації» [9: 110]. Таке трактування корелює з одним із базових постулатів феноменологічної деконструкції — «як філософської позиції, [..], загальнометодологічної критики гуманітарних наук» [13: 28]. Згідно з ним при прочитанні тексту відбувається його «розбирання», членування з виділенням найбільш репрезентативних фрагментів, і це «рухливе структурування [..] змінюється від читача до читача упродовж Історії» [3: 425], закріплюючись і відтворюючись у культурному просторі як *цитата*, що згодом «оживає» у новому тексті.

Отже, існування і вживання у мові (не тільки поетичній) цитат — це насамперед наслідок когнітивної діяльності людини, роботи її думки у двох напрямках — *деконструювання* (спочатку читач «начебто аналізує прототекст, виділяючи ті його елементи, які вважає найбільш репрезентативними» [9: 110] і *синтезування* (коли уживання цитати в інших контекстних умовах зумовлює народження нового тексту як естетичної реальності).

Деконструктивно-конструктивна діяльність людської думки щодо пізнання одних текстів і створення з їхньою участю нових корелює з *де-риваційними механізмами тексту*, із нарощенням семантичної пам'яті цитати, коли кожне наступне вживання є поступальним кроком у її інтертекстуальному розвитку і має зберігати пам'ять про попередній [12: 34]. Такі механізми в текстології, стилістиці тексту, культурології, теорії естетики мали різні визначення: *ментальне відлуння* (В. Леві), *семантичне згортання* (Л.М. Мурзін, А.С. Штерн), *енграмування* (М.О. Рубакін)¹. Однак у теорії інтертекстуальності акцентовані інші аспекти: цитатія є своєрідним процесом *лінгвоментальної компресії*, унаслідок якого вичленуваний із прототексту, прецедентного тексту фрагмент постає як його когнітивний згусток. Використання, семантичне розгортання цього згустка у новому тексті (метатексті) зумовлює якісне перетворення прототекстової інформації, сконденсованої в цитаті.

Ілюстративним щодо цього є використання біблійних цитат у мовотворчості Т. Шевченка, які були реінтерпретовані у мовостіях поетів ХХ ст. Наприклад, відомо, що початкові рядки поезії «Ісаія. Глава 35» *Радуйся, ниво непоплитая!/ Радуйся, земле неповитая/ Квітчастим лаком!/ Розпустисть,/ Рожевим крином процвіти!/ І процвітеш, позелені-*

¹ *Енграмування* — складний психо-фізіологічний акт «записування» будь-якого досвіду — і того, який набувається свідомо (у тому числі й у процесі читання, сприймання тексту), і фіксованого на рівні підсвідомості.

еш... і смислово, і в ключових лексемах апелюють до фрагменту Книги пророка Ісайї «Звеселиться пустиня та пуща, і радітиме степ, і зацвіте, мов троянда» (Ісайя, 35:1) (власне, цю спорідненість підкреслює і назва твору). Шевченків вислів, що постав як поетичний переспів біблійного, з мінімальними лексико-граматичними змінами відтворений і семантично оновлений (пор., появу відтінку інтимізованості) у вірші А. Малишка «Нива»: *Радуйся, ниво моя, не полита/ Стронцієм білим і жар-сльозою./ Радуйся, ниво моя, не покрита/ Чорною атомною грозою.* Навіть графічно не виділена, ця цитата не втрачає зв'язку з прототекстом і є значущою для пізнання внутрішньої структури метатексту.

Так само через «посередництво» Шевченкового мовостилю в українській поетичній мові закріпилися сакральні марковані висловлення *адамові діти* та *все упованіє моє на тебе, о пресвітлий раю*.

Парафраз *адамові діти* генетично пов'язаний з іменем *Адам*, «ядерний» статус якого у системі біблійних антропонімів сприяв його закріпленню як інтертекстеми із значним обсягом культурної пам'яті. Уперше з'явившись у поемі «Сон» (*Усі на сім світі — / І царята, і старчата —/ Адамові діти*), ця вторинна номінація повторюється як трансформована цитата в ідіюстилі Б.-І. Антонича: *Адамові сини по світі розійшлися,/ Здвигаючи міста і терми для Єви*.

Ще виразніше природу цитати як когнітивного згустка прототексту та її відкритість до структурних трансформацій і семантичного прирошення ілюструють різнотипні апеляції до творів самого Т. Шевченка у сучасній поезії. Пор. відомі кожному зі шкільної лави рядки *Возвеличу/ Малих отих рабів німих!/ Я на сторожі коло їх/ Поставлю слово* («Подражаніє 11 Псалму»). Знаково, що це висловлення у сучасній поетичній мові у форматі точної розгорнутої цитати не зафіксовано (на відміну від інших частотних цитувань), зазвичай воно фрагментується на кілька цитатних блоків. Тобто для авторів це лінгвокогнітивна модель, реалізація якої у тексті передбачає найрізноманітніші формати цитат:

- точкові, редуковані до обсягу словосполучення *рабів німих* (зі збереженням первинної граматичної форми): *Адже умів лиш він один/ Рабів німих так захищати* (Д. Білоус); *Бодай принаймні відсвітом косим/ Упало б щастячко на сліпоту і неміч/ Отих рабів німих* (М. Вінграновський);
- різноступеневі лексико-граматичні трансформації: *сади зростив би людям не в закові/ І серце, повне ласки і любові,/ Поставив на сторожі біля них* (А. Малишко); *А де ж те слово, що його Тарас/ коло людей поставив на сторожі?!* (Л. Костенко), *Те слово стало на сторожі/ Рабів — не кривдників своїх* (І. Гнатюк);
- актуалізовані у ролі конструктів антитексту (як стильова норма постмодерної мовотворчості): *Я на сторожі коло них нічо' не ставлю* (Н. Федорак); *І на сторожі порожнеч червоні ріки/ Возвеличу хіба що меч, та й то навіки* (Н. Федорак).

Причини такої різноманітності дослідники вбачають у тому, що «ментальне опрацювання інформації прототексту при цитації має характер інтерпретації: висловлення, яке стало об'єктом інтерпретації, обов'язково зазнає реконструкції відповідно до індивідуальної когнітивної системи суб'єкта і часу» [9: 112].

Повертаючись до Шевченка, відзначимо, що кількість, системність і механізми цитувань його творів у сучасній поезії — і передбачувані, й непередбачувані водночас. Передбачувані — бо найбільш реінтерпретованими є тексти, які формують основу етнокультурних знань сучасного українського мовця, змалку відомі кожному українцеві. Зокрема, це вірші «Заповіт» (*реве ревучий, лани широкополі, в сім'ї вольній, новій, поховайте та вставайте, незлим тихим словом*); «І мертвим, і живим...» (*і мертві, і живі, і ненароджені..., великих слов велика сила, учітєся, брати мої..., і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь*); «О думи мої, славо злая» (*караюсь, мучуся, але не каюсь*); «Доля» (*ми не лукавили з тобою..., нема зерна неправди за собою*), «І Архімед, і Галілей...» (*на оновленій землі врага не буде..., буде син і буде мати...*). Пор.:

- *в сім'ї вольній новій: Ну що ж. Тарасе! Рад єси, не рад — / дивись, який в господі нашій лад, / в сім'ї великій, у громаді вольній* (П. Тичина); ***В сім'ю велику, вільну, нову / До нас ввійшов ти на віки. / І споминають теплим словом / Тебе дорослі й малюки*** (В. Дворецька);
- *лани широкополі: Скільки того лиха / Лягло у землю чорними костями. / Реве Дніпро, й лани широкополі / Медами пахнуть, колосом шумлять* (А. Малишко); *Дужа хвиля набігає, / Корінь явору ламає. / Але він на те байдужий, / Не схитнеться навіть, дужий... / Бо закоханий на волі / У лани широкополі, / В канівські веселі кручі, / В хвилі горді та ревучі* (А. Малишко); *На Дніпро і лани ці широкополі, / на Вітчизну вранішньої пори / глянути б мені хоч би тополею / із Тарасової гори* (С. Жолоб);
- *незлим тихим словом: Стояла черга, київська, двомовна. / Ніхто не ліз до неї з плєбісцитом. / Стояли за останнім дефіцитом, / за тим однісіньким / «незлим і тихим словом», / якого світ пройдеши і не знайдеш* (І. Жиленко); *Лиш чом забулися слова, незлі і тихі? / Пани за владу — в мужиків чуби тріщать. / Дев'яте березня: ні спокою, ні втіхи. / Чи розгубили ми вже Божу благодать? (О. Дзюба); я стою при цьому світлі, / Не можу істини збагнуть: / Та ж він просив у «Заповіті» / **Незлим і тихим пом'януть*** (Г. Чубач);
- *і мертвим, і живим, і ненародженим...: В яких лісах іще ви забарложені? / Що яничари ще занастять? / **І мертві, і живі, і ненароджені** нікого з вас довіку не простять* (Л. Костенко); *Ти й сам хотів би бути в жертві, / Дволику приховавши суть, / Та вже **встають живі і мертві, / І ненароджені встають*** (Д. Павличко);
- *караюсь, мучуся, але не каюсь: Та над століття, над повіль лиха, / Могутній голос говорить стиха: / — Нічого, брате, я не звикаюсь. / **Караяюсь, / Мучуся... / Але не каюсь!*** (А. Малишко); *Я сам від себе від-*

рікаюсь,/ Бо серце сточує страма,/ Сльозами злими обікаюсь, **Караюсь, мучуся і каюсь/ В провинах тих, яких нема!** (Д. Павличко); *Я задихаюсь мамо, караюсь, мучуся, не каюсь, мамо, хоч вберегла мене від лиха ти, в моїм краю нема чим дихати* (Т. Петриненко);

- *садок вишневий коло хати: То ж скільки треба в п'яті днедавній/ Терпіти кару, як злу негodu./ В убогій книжечці захлавній/ Носить надії свого народу./ І сині гори, й Дніпрові шати./ І садок вишневий, що біля хати* (А. Малишко); *У досвітніх загравах — степа/ З дужим хрустом випростили крижі./ А ось поруч — усміх, ласка, мати/ І садок вишневий коло хати* (Є. Маланюк); *А хто так оспівав, як він./ Садок вишневий коло хати* (Д. Білоус).

Непередбачуваність цитувань Шевченка у сучасній поезії пов'язана з тим, що в індивідуальних когнітивних системах авторів навіть найбільш традиційні фрагменти Шевченкових віршів часто набувають кардинально нового семантико-аксіологічного звучання. Наприклад, у поемі Ю. Тарнавського «У РА НА», що присвячена проблемі чорнобильської трагедії, вони стають знаками етномаркованої оцінки, пов'язуючи хронологічно дистанційовані й ментально різні фрагменти національної історії й сучасного національного буття. Пор.: *Стоїть/ в місті Чорнобилі/ саркофаг/ (домовина)/ України,/ подарунок/ її старшої сестри/ Росії; в залізобетоннім садку/ гудуть/ важкі хрущі/ атомів; качата/ (не хлопчуться між осокою)/ з двома головами/ подвійними очима дивляться на світ/ (на північ)*. Культурна пам'ять лексем *сад* (*садок*), *хрущі*, висловлень *стоїть/ в місті Чорнобилі, качата (не хлопчуться між осокою)* прозоро референціює до поезій «Стоїть в селі Суботіві», «Садок вишневий коло хати», «Тече вода з-під явора», навіть незважаючи на специфічну негативну аксіологію метатекстів. Їх, до речі, варто сприймати не як пародію на твори Т. Шевченка чи естетичну дискусію з ними (що загалом показово для постмодерної поезії), а як спроектований через творчість Кобзаря і вписаний в естетику постмодернізму погляд на новітню українську дійсність.

Наведені цитатні апеляції до мовостилю Т. Шевченка у творах авторів ХХ ст. засвідчують ще одну лінгвокогнітивну особливість цитати: вона *вербально маркує співвідносні ситуації в різні моменти історичного часу* (Н.А. Фатеева, Н.А. Кузьміна). Поетичний твір вибудовує певну модель ситуації, тому актуалізований щодо цієї моделі тип опису, мововираження, оцінювання тощо у принципі застосовний до будь-якої іншої співвідносної ситуації. О.Г. Ревзіна називає це явище «численним референційним тиражуванням» [15: 31]. В іншій термінології таке явище кваліфікується як *цитатні стереотипи* (В.В. Красних, Ю.О. Сорокін).

Теза про те, що інтерпретація і реінтерпретація певного прототексту чи цитати як його репрезентантного фрагмента відбувається відповідно до особливостей індивідуальної когнітивної системи суб'єкта і часу, має бути розглянута і в такому ракурсі: *автор у різні періоди своєї*

творчості може по-різному вживати ту саму словесну формулу: повертатися до неї, погоджуючись або ж полемізуючи сам із собою (явище самоцитатії / автоцитатії). Наприклад, рядки поезії Б.-І. Антонича «Автопортрет» (*Червоні клени й клени срібні,/ над кленами весна і вітер./ Дочасності красо незглибна,/ невже ж тобою не п'яніти?/ Я, сонцеві життя продавши/ за сто червінців божевілля,/ закоханий поганин завжди,/ поет весняного похмілля*) містять автоцитатне включення з першої книжки поета «Привітання життя» — *Я закоханий в житті поганин*. Його сам же автор виніс в епіграф, підкресливши автоцитатний характер.

Повертаючись до думки, постульованої в одному з ранніх своїх віршів і згодом реактуалізованої у форматі автоцитати-епіграфа до поезії «Демон мистецтва» (*Бідне серце віддав на поталу нещасним спрагам, Обернув лютий розум у трактор на ниві слів До Тичин і Сосюр я навмисне тверезим варягом Увійшов в цю добу історичних вітрів і злив*), сам із собою про сутність сучасної йому української поезії полемізує Є. Маланюк. Такі явища автоцитатії мотивовані тим, що автор вважає вдалою віднайдену формулу вербалізації певного фрагмента знань або певного типу показу дійсності. До таких формул (чи то на рівні висловлення, чи то на рівні слова-образу²) він може повертатися неодноразово, і щоразу «цитата зберігає свій первинний зміст, хоч він і переконструюється, [...] не тождна самій собі у первинному вживанні» [9: 113].

Отже, феномен автоцитатії переконливо засвідчує, що зміст цитати залежить не тільки від суб'єкта, але й від часу сприймання поезії: навіть якщо суб'єкт той самий, зміна часу може цілковито змінити семантику цитати в тексті.

Простежуючи лінгвокогнітивну специфіку цитатії, маємо акцентувати увагу ще на двох важливих аспектах, які, втім, між собою тісно корелюють:

1) зв'язок цитатності з *діалогічністю* як універсальною властивістю творчого пізнавального мислення;

2) цитатія в контексті проблем запозичення і впливу.

Зв'язок цитатності з діалогічністю. *Діалогічність* притаманна різним типам мовомисленневої діяльності людини, але найбільш яскраво вона виявляється у мові науки (М.М. Кожина, В.О. Салімовський, М.П. Котюрова, Н.В. Данилевська, Л.В. Славгородська, Л.В. Красильникова, Н.О. Красавцева) та в поетичній творчості (Н.А. Фатеева, Н.А. Кузьміна, К.А. Козицька, Т.О. Смирнова, С.В. Амвросова, Т.В. Бердникова). Незважаючи на очевидну різницю у характері мововираження, за своєю когнітивною сутністю ці функціональні системи споріднені між собою, і на цю спорідненість наукового та художнього типів пізнання й відображення дійсності неодноразово звертали увагу дослідники психології

² Ключові, наскрізні образи індивідуальної картини світу, за окремими трактуваннями, теж є виявами автоцитатії — як когнітивні доміанти мовомислення автора (наприклад, *стилет* і *стилос* для Є. Маланюка).

художньої творчості («Поезія [...] – це особливий спосіб мислення, який врешті-решт приводить до того самого, до чого приводить і наукове пізнання, але іншим шляхом [6: 31]).

Цитатність як форма вияву *діалогічності* – одна з найвиразніших спільних рис мови науки та мови поезії, однак сутність і механізми цитації у науковій та художній мові – принципово різні. У писемний науковий текст цитату вводять передусім для підтвердження (рідше – заперечення) думки автора покликанням на авторитетне джерело, а також «для побудови системи наукових доказів із залученням загальноновизнаних аксіоматичних тверджень» [1: 816]. Адже наукове мислення, пізнання «не може виступати без опертя на попереднє й суміжне знання, а воно зафіксоване в текстах. [...] Кожен окремий текст виступає елементом (сходиною) в цьому процесі розвитку науки, він так чи інакше бере участь у співмисленні в людей, які його пишуть і читають, у колективній творчості, що властиво науці» [8: 9]. Найбільш компактно попередні й суміжні знання реалізуються власне у форматі цитації, отже, у науці цитування є фактом «онтології наукової форми представлення знань» [9: 116]. Крім того, точність відтворення форми й змісту при цитуванні – базова етична норма наукової мови, а чітке диференціювання «свого» і «чужого» – та межа, що відділяє оригінальний авторський виклад із коректним покликанням на думки попередників чи колег, від плагіату. Для дотримання цієї коректності у науковому дискурсі маємо цілий арсенал графічних, графосемантичних, лексичних, синтаксичних засобів (як-от лапки, графічні виділення, конструкції *на думку.., як вважає.., як стверджує.., за висловом.., розвиваючи думку.., дотримуючись поглядів.., пристаючи на позицію.., за вдалим визначенням...* тощо). Аналіз цих засобів сьогодні поза межами нашого розгляду, зауважимо тільки, що їх прагматику визначає настанова на чітке розмежування «свого» і «чужого» у тих випадках, де позиція дослідника і його колег збігаються.

У поетичному тексті цитування теж є стильовою нормою, однак механізми пізнання дійсності та її відображення тут інші: «Поезія дає нам змогу добувати узагальнення, а не доводити їх, як наука» [14: 174]. Власне, ця різниця визначає відмінність цитування в поезії: «ті властивості, які роблять цитату привабливою для вченого (змістова визначеність, чітке розрізнення «свого» і «чужого», вказівка на спадковість знання, демонстрація належності до наукової школи, парадигми наукового знання тощо), відвертають від прямого й точного цитування художника. [...] Цитація в літературі продиктована насамперед особливостями творчого суб'єкта, типом його мислення, ставленням до традиції, поетичною культурою» [9: 117]. Так само й тип маркування цитати в поетичному тексті (графічно виділена // не виділена), формат уживання (точна, неточна, або трансформована, семантична) і ступінь інтеграції у структуру метатексту підпорядковані естетичній концепції твору.

Основне завдання цитати і в науковому, і в художньому тексті — *діалогування*, однак це діалогування має принципово різну когнітивну природу. Якщо йдеться про наукове знання, то цитата підтверджує його включеність в інтертекст як *інформаційну* реальність. Натомість художній текст є сферою *образно-естетичного* пізнання й відображення дійсності, і це визначає характер цитати як функціонально-стилістичного коду, що репрезентує певний спосіб мовомислення, зорієнтовано на активний діалог із мовно-естетичною традицією, механізм актуалізації певних фрагментів культурного досвіду і культурних знань.

Таке штрихове порівняння принципів використання цитат у художній та науковій мові дає підстави для ще одного узагальнення: *цитата* — це когнітивна універсалія, що забезпечує спадковість знання. Типи й механізми її представлення корелюють із функціонально-стильовою чи жанровою природою тексту, у структуру якого вона інтегрується як конструктивний елемент.

Лінгвокогнітивна природа цитаті в контексті проблеми запозичення і впливу. Важливим аспектом у з'ясуванні феномена цитати й лінгвокогнітивної природи цитаті є її зв'язок із питаннями *запозичення і впливу*. Це самостійний напрямок у межах теорії цитатності, що висвітлює два стрижневі питання:

а) диференціація запозичення і впливу як різних форм відображення в метатексті прецедентних текстів, вербальним кодом, когнітивним згустком яких є цитата;

б) умотивованість / коректність використання «чужого» слова як «свого» теоретичними настановами течії, школи, напряму тощо, до якого належить автор.

Загалом проблема запозичення і впливу — одна із засадничих у теорії цитатності. Своєрідні її витoki віднаходимо у працях початку ХХ ст., зокрема у дослідженні А. Белого «Арабески» (1911): «Зростання будь-якого поета визначає ряд перехресних впливів [...]. Ці впливи, поєднуючись у нову цілісність, визначають вихідну точку розвитку будь-якої творчості, навіть найбільш самостійної».

Сьогодні означена проблема залишається у центрі наукових інтересів, дотичних до питань інтертекстуальності, діалогічності, цитатності: «жодна з робіт із цього питання не обходиться без того, щоб не визнати, що в багатьох випадках визначити, що це — запозичення або вплив — важко або неможливо» [9: 124]. Часто дослідники встановлюють різнорівневі (фоностилістичні, словотвірні, лексичні тощо) текстові перегуки, персоніфікувати які або ж чітко констатувати «першість» щодо яких практично неможливо. Зокрема, це спостерігаємо щодо авторських лексичних новотворів *легкокрилля* (пор.: *синій присмерк легкокрилля* — М. Семенко; *Хай несе нас легкокрилля / вгору..* — П. Тичина), *сонцекрилий* (*Як же день отой забути, / Переяслав сонцекрилий, / Що осяяв булавою / Непокірливий Богдан!* (М. Рильський); *Батьківщино сонцекрила, я в тобі, і ти в мені.* (В. Сосюра); *Пахне щедрим літом в кожному суцвітті. Яблу-*

ком дозрілим, кропом, баклажаном, вітром сонцекрилим, вранішнім туманом. (М. Сингаївський); чорнокрилля (Чого ж тобі треба тепер, о, бездушний пташе? / Говори! / Чорнокрилля на голуби й сонце — / Чорнокрилля. (П. Тичина); Як прохопитись чорнокриллям / під сонцем божевільно-білим? (В. Стус); Потім хустину руками / На два кінці світу розводить — / Терновим отим чорнокриллям / Із розуму в безум заводить! (І. Драч).

Вибір цитати і формату її входження в авторську свідомість і — як наслідок — у систему метатексту — це другий із зазначених вище аспектів. Він з'ясовує **умотивованість / коректність використання «чужого» слова як «свого»** теоретичними настановами течії, школи, напряму тощо, до якого належить автор. Г. Грабович щодо цього слушно відзначає: «дослідники знають, що Шекспір довільно використовував сюжети з англійських хронік Голіншеда і з «Життя» Плутарха, із Чосера й Бокачіо, іноді переробляв специфічні пасажі, наприклад, із Монтеня, але хіба що ексцентрики вбачають у цьому підставу для звинувачень у плагіяті» [7]. Відомо також, що естетичною нормою світового й українського романтизму було переймання сюжетів, образних структур, типів побудови тексту (а за сучасною класифікацією це різновиди цитат).

Так само показова з цього погляду мовно-поетична практика постмодернізму: «в постмодерністському ключі межа між автентичним або оригінальним та копією або повтором також постійно затирається. У силовому полі ігрового бачення світу, і того мега-гіпер-тексту, яким є мова та культура, все немовби змішується і поняття автентичності й оригінальності, як і того «авторитету», який за ними буцімто стоїть, бачаться як «есенціалістська» ілюзія» [7]. Саме тому одним визначальних креативних принципів постмодерного текстотворення є *колаж*, часто поєднуваний із засобами іронії, мовної гри, пор.: **В людині все має бути прекрасним:/ Думки й почуття,/ Пальто і сорочка,/ Шкарпетки, підтяжки,/ Зачіска, брови, вії,/ Губи і зуби,/ Ротова порожнина, слизова оболонка,/ Волосся на голові,/ В паху і під пахвами,/ Нігті, шкіра, мозолі на п'ятах,/ Кров, лімфа,/ Шлунковий сік [...]/ Усмішка її єдина,/ Очі її одні** (О. Ірванець).

Отже, формат входження цитати в метатекст може слугувати носієм інформації про «образ автора», його літературні смаки, належність до певної школи, ставлення до традиції тощо.

Феномен цитати у ракурсі запозичення/впливу, свідомого/підсвідомого використання актуалізує питання про *співвідносність індивідуальних когнітивних систем автора і читача як суб'єктів інтертексту*. Адже від цього значною мірою залежатиме, наскільки адекватно читач зможе декодувати той глибинний зміст, оцінить тощо, які заклав у твір автор.

Типологія комунікативних ситуацій, які сьогодні розроблені в межах теорії цитатності для найбільш загального представлення цієї співвідносності, акцентує такі основні позиції:

- **цитата для автора — цитата для читача;**
- **цитата для автора — не цитата для читача.**
- **не цитата для автора — цитата для читача [9: 125–127].**

Комунікативна ситуація «цитата для автора — цитата для читача» — оптимальна з погляду впізнавання та прочитуваності цитати (її семантичне входження у структуру метатексту здебільшого відбувається при збереженні ідентифікаційних ознак «чужого» слова). Уживання цитати — свідоме, це підтверджують графічні маркери (лапки, шрифтові виділення) чи інші текстові або епітекстові ксенопоказники (наприклад, увідні формули як сказано.., як співається.., сказав поет.., заповідав Відомий.. тощо). Пор.: *А далі ж як той піший-пішаниця?/.. / Та як, ішов. Як сказано у думі:/ «І побило його в полі три недолі,/ Одно — безвіддя,/ Друге — безхліб'я,/ Третє — бездоріжжя»* (Л. Костенко); *Курилися церкви свічками в гирло ночі,/ (Нерон сказав би: «Золотом старим»)/ Ти усмішку невинну, чорна ноче,/ Взяла собі на спопелілий Рим* (В. Вовк); *Це вже було колись. Горіли/ фіранки, палахтіла синь./ І голос: «Радуйся, Маріє!/ Гряде в віках твій гарний син!»* (І. Жиленко); *Безсонна засміється підсвідомість/ І нагадає той Закон Огня,/ Що про нього заповідав Відомий: «—А коли ні, то проклинать/ і світ запалити»* (Є. Маланюк).

Комунікативна ситуація «цитата для автора — не цитата для читача» виявляє неспівмірність культурного досвіду автора й читача і «загрожує» тим, що текст може не бути адекватно декодований. Частотний різновид таких цитат — біблійні. Причина їх непрочитуваності — соціокультурна: відсутність у значної частини читачів біблійних знань. Зрештою, іноді такі цитати сприймаються як сакральні марковані, але не співвідносяться з конкретними фрагментами Святого Письма (*Відсі́й ку́кіль і відбери зерно,/ Посій його й не жди, як зійде ряснотою,/ А прагненням своїм і працю крутою/ доглянь і перевір, яке на зріст воно — А. Малишко*); *Бо що із пороку повстало,/ те в порох перейде./ Хто знає, чи душа людини/ злітає до небес — Д. Загул*), а надто ж якщо ці цитати істотно трансформовані і функціонують у форматі алюзії чи ремінісценції (*Скидаймо овеці хутра, впізнати бо час вовків — М. Розумний*).

Культурний або життєвий досвід письменника може бути ословлений у формулах, які для його часу, для його покоління чи мікросоціуму були актуальними, звичними формами вербалізації певних фрагментів знання. Натомість через якийсь час той, хто належить до іншого соціокультурного страту, вже не відчитує тих смислів. Це спостерігаємо, наприклад, щодо творів соціального або суспільно-політичного звучання. Пор. обігрування перших слів гімну УРСР, які не входять в інтертекстуальний тезаурус сучасної молоді: *Живи, Україно, в віках/ Соборно і гойно* (Н. Федорак).

Інший частотний випадок цитат, не прочитуваних сприймачами тексту, — іншожанрові (мова театру, кіно, музики, архітектури тощо).

У багатьох випадках, усвідомлюючи апріорну непрочитуваність певного фрагмента тексту, а також те, що «не позиція автора, а позиція сприймача є для розуміння художнього твору основною, немаркованою» [11: 169], автори подають «полегшувальні» коментарі чи примітки. Це, безумовно, сприяє належному сприйняттю тексту, поза яким він залишається у стані ментального анабіозу [5: 163].

Комунікативна ситуація «не цитата для автора — цитата для читача» — показовий із погляду психології та когнітології випадок, коли читач зауважує перегуки, які для самого автора не відчутні. Вони повністю інтегровані у його креативну свідомість і сприймаються як «свої» одиниці мовомислення, їх уживання — спонтанне, підсвідоме і пов'язане з «дією творчої пам'яті» (В.М. Жирмунський). Зазвичай у цьому разі йдеться про так звані семантичні цитати, які у традиційних лінгвостилістичних термінах означаються як *ремінісценції* та *алюзії*, також про впливи на рівні ритмомелодики, фоностилістики тощо. Багато таких перегуків із Т. Шевченком Л.А. Лисиченко відзначає у мовотворчості А. Малишка, пор.: «В окремих творах [...] асоціації з творами Шевченка викликаються [...] засобами поезики (розмір, будова строфи, характер римування)» [10: 43].

Наведена класифікація акцентує увагу на тому, що у сприйманні та ідентифікації цитати як «чужого» слова важливими є когнітивно-особистісні чинники, зокрема, ступінь співвідносності індивідуальних когнітивних систем автора й читача з особливим акцентом на рівневі інтертекстуальної компетенції останнього, оскільки життя цитати як одиниці поетичної мови у більшій мірі залежить саме від читача, від його здатності ідентифікувати й адекватно декодувати цитатний знак незалежно від формату його реактуалізації. Адже саме «читач зводить воедино усі штрихи, які утворюють текст» [3: 19].

На сьогодні цитата — одне з ключових понять інтерпретативної стилістики тексту. Сам факт цитації засвідчує включеність «чужого» слова в креативну свідомість автора і, як наслідок, у систему тексту, де вона має бути ідентифікована і декодована читачем. Тому інтеграція у текст цитати, так само, як і її сприйняття, відбувається у певних когнітивних умовах, передусім — за умови співвідносності індивідуальних когнітивних систем автора і читача.

Загалом природа цитування — складна. У сучасній поетичній мові цитата є когнітивною універсалією, одиницею мовомислення суб'єкта, який пізнає, освоює світ і відтворює отримані знання, спираючись на попередній мовно-поетичний і — ширше — культурний досвід.

1. Баранник Д.Х. Цитата // Українська мова : Енциклопедія [вид. 3-є, зі змінами і доповненнями] / Д.Х. Баранник. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007.
2. Баранов А. Г. Функционально-прагматическая концепция текста. — Ростов-на-Дону, 1993.
3. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. — М., 1989.
4. Барт Р. Barthes R. S / Z // Paris, 1970.
5. Брудный А.А. Психологическая герменевтика. — М., 1998.
6. Выготский Л.С. Психология искусства. — М., 1987.
7. Грабович Г. Плагиат і його контексти // Критика. — 2004. — № 4. Режим доступу: http://www.krytyka.kiev.ua/articles/s8_4_2004.html
8. Кожина М.М. О диалогичности письменной научной речи. — Пермь, 1986.
9. Кузьмина Н.А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка : [монография] / Н.А. Кузьмина. — Екатеринбург, Омск, 1999.

10. Лисиченко Л.А. Из спостережень над мовними традиціями Т. Шевченка в поезії А. Малишка // Вісник Харківського університету. №7. Серія філологічна. Вип. 1. — Х. : Вид-во. Харк. ун-ту, 1965 — С. 42 — 46.
11. Мукаржовский Я. Преднамеренное и непреднамеренное в искусстве // Структурализм: «за» и «против». — М., 1975.
12. Мурзин Л.Н., Штерн А.С. Текст и его восприятие. — Свердловск, 1991.
13. Нич Р. Світ тексту: постструктуралізм і літературознавство / пер. з польської О. Галета. — Львів: Літопис, 2007.
14. Потебня А.А. Эстетика и поэтика 1976.
15. Ревзина О.Г. От стихотворной речи к поэтическому идиолекту // Очерки истории языка русской поэзии XX века. Поэтический язык и идиостиль. Общие вопросы. Звуковая организация текста. — М., 1990.
16. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. — Полтава: Довкілля, 2010. — 844 с.
17. Смирнова Т.А. Типология и функции цитаты в художественном тексте (на материале романов А. Битова «Пушкинский дом», В. Маканина «Андеграунд, или Герой нашего времени»): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.01.08 — «Теория литературы. Текстология» / Т.А. Смирнова. — М., 2005. — 20 с.
18. Сюта Г.М. Типологія і функції біблійних цитат в українській поетичній мові XX ст. // Українська мова. — 2013. — № 4. — С. 82 — 92.

Galyna Syuta

Kyiv

COGNITIVE MECHANISM OF QUOTATION IN MODERN POETRY,

The status of quotes as main concept of modern interpretative stylistics and universal cognitive unite is defined. Noted that in-text integration of quote as well as its perception occurs according to some cognitive conditions, first of all in correlation of author's and the reader's individual cognitive systems.

Keywords: poetry, intertextuality, quote, cognitive mechanism of quotation, communicative situation.